

Madách I. : Az ember tragédiája / ellentét, szerkezet, feloldás? /

A XIX. sz. második felére a szellem már megtanul kételkedni. Az értékek kétségbe vonása Napóleon bukásával kezdődött Európában, és fő élménye a lemondás, világfájdalom, rezignáció volt. Magyarországon az elbukott szabadságharc után, a 60-as években válik szükségessé az újraértékelés. A valóság csupa megalkuvás. Sokminden kiábrándítja az egyént, aki átéli a bezártság, megkötöttség minden kinját. A kor természettudományos és filozófiai nézetei azt vallják, hogy nincs szabad akarat, nincs jó és rossz. Az egyén ki van szolgáltatva a körülményeknek. Minden értelmetlen, hiábavaló. A kor embere ezáltal kifosztottnak és reményvesztettnek érzi magát, tétlenségre van kárhoztatva, a tragikus élmény átélésével félelem és bánat fogja el. A forradalom utáni tragikus ~~élethelyzet~~ életérzés legfontosabb tényezője a sorsélmény. Az egyes ember hajlik arra, hogy sorsában az egész emberiség sorsát élje át, az egész világ bajait befogadja. A tétlenség mellett ott van a protestálás, a lázadás. Elkerülhető-e azonban végzetünk? Van-e az emberi sorsnak értelme? Tudunk-e a Paradicsom nélkül élni? A kor sokmindent megkérdőjelez, sokmindent meg kell kérdőjeleznie. Tapasztalat és elmélet kettéválik. Az előbbi a kérdésekre ~~nem~~ nem-mel felel. A gondolkodás nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a zsákutcából kikerüljön, hiszen erre a cselekvésre és egyéniségre törekvő századra semmi sem hatott békítőbben, mint az akarat szabadságának tagadása. Az akaratból valami misztikus, megnevezhetetlen, embertől független ok lett. Egyébként ~~minden más is ilyen titokzatos, érthetetlen, misztikus.~~ minden más is ilyen titokzatos, érthetetlen, misztikus. A szkepszis mellett lesz majd azonban egy valamelyest biztos pont, amelyben a század megkapaszkodhat: a fejlődés, az Idő. A fejlődés egyetemes törvény, az életet jelenti. Az élet pedig nem állhat meg. A történeti és egyéni idő is lehet tragikus, de reményként magában hordja a jövőt. Kemény a tragédiára figyelmeztet. Az értelmes élethez mozgásra, cselekvésre van szükség, de a cselekvés szükségszerűen tragédiához vezet. Jókainál a remény jelenik meg az ujjászületés halhatatlanságában. Madách mindkét tényezőt ábrázolja, a tragédiát és reményt.

A kérdés most az, hogy milyen ellentétek jelentkeznek a Tragédiában, és mennyiben tekinthető a befejezés megoldásnak, az ellentétek feloldásának, hiteles-e a remény, vagy csak szerkezeten kívüli biztatás? A Tragédia szerkezeti váza egy keresztmetszeti és hossz-
metszeti váz: a keret- és történeti színek illetve az Adám-Lucifer-
-Éva hármasság. Ezen belül mindenhol bonyolult ellentétek feszülnek. Az Adám-Lucifer kettősség Madách megosztott belső én-je. Nem idealizmus és materializmus ellentéte, hanem a romantikus liberalizmus célszerűsége és a pozitivista determinizmus közötti ellentét kivetítése. A létnek értelmes létnek kell lennie, célja kell hogy legyen, éppen ezért az egyén és történelem viszony is pozitív kell hogy legyen. Az egyén nem a történelem függvénye, hanem alakítója. Az ember megalkothatja a saját történelmét! Csakhogy a gyakorlat mást bizonyít. A gyakorlat Lucifer igazsága: a világban a gépies determináció működik. Ez a fő ellentmondás lendíti a cselekményt végig az emberiség történelmében. Madách két XIX. századi eszmét szembesít a történelemmel, érveket keres mindkettő számára. Mi Madách hite? Az Adám-Lucifer ellentétből csak a kételyt kapjuk. A harmadik színben Lucifer ezeket mondja: "Küzdést kívánok, diszharmóniát/ Mely új erőt szül, új világot ad." Adám önmaga egész-voltának, harmonikus, értelmes létének történelmi igazolását óhajtja: "Hagyd megtekintnem hát e működést, / -Egy ~~perce~~ percre csak, keblem, tudod, erős, -/ Mely rám befolyhat, aki enmagamban/ Olyan különvált és egész vagyok. A két alak /Adám és Lucifer/ azonban nem mindig egymást kiegyenlítő ellentétek. Van, amikor Lucifer önmaga hatalmát Adám /és Éva/ felett kétségbe vonja: "S kételkedve állok mégis újra meg, / Nem küzdök-e hiába a tudás/ A nagyravágyás csabos fegyverével/ Öellenek..." A párizsi színig Lucifer szerepe a kommentátoré. Adám azonban minden csalódás ellenére újra és újra lelkesedik. A párizsi színben Adám-Danton elbukik ugyan, de bukásában valami remény mégis megmarad, s Lucifernek mindössze a bakó néma szerepe jut. Az ezt követő színekben fokozódik az ellentét Adám és Lucifer között. Adám a prágai színben megálmodott eszme gyakorlati megvalósulásaért lelkesedne immar, ha a jelen és jövő gyakorlata ki nem ábrándítaná. A gyakorlat Lucifert igazolja. Adám optimizmusa az eszmeiség síkján, amely végül is valamiféle reményhez vezetett a párizsi színben, itt, a párizsi színt után / London, Falanszter, Úr, eszkimó sz. / az egyre reménytelenebb lemondásnak és ugyanakkor erősödő dacnak adja

át a helyét. Lucifer a 15. színben így szól: "Végzet áll a történet felett,/ Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre." Adám pedig kétségbeesve tiltakozik: "Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad." És ennél a pontnál ~~MAGYARORSZÁGI KÖZLEMÉNYEK~~ megszűnik Lucifer hatalma, csak a guny marad meg fegyveréül, amely egyben keserű önrónia is. A végzet legyőzésének reménye a két legnagyobb végletben van meg: a halálban és az életben. A halál, Adám öngyilkossága, Madách számára borzongató valóság lenne. Mint dac, szembeszállás a fejünk felett levő végzettel, élmény, de ő, aki egy cselekedni vágyó félszázadnak gyermeke, soha nem elégedhet meg a beteg rezignációval, a semmivel, a nihilizmussal. Ugyanakkor az életerő, cselekvés nietzschei felfogása is idegen tőle. Madách hite inkább a bergsoni "élan vital", amely "nem elemek társulása", hanem "szétválás és megkettőződés". Itt kap Éva főszerepet. Éva szerepe, és a szerepen belüli ellentmondások az Adám-Éva viszonyban lesznek érthetőek. A XIX. században a tainizmus nyomán a művészet előtérbe kerül: az ember számára a világból a művészet lesz a leglényegesebb. A művészetet, amely minden jelenlegi társadalmi alakulat élménygatló, szenvedélyelfojtó gyakorlata ellenére a jelent mint a perc, a pillanat élményét képes megragadni, a mindenséggé lényegült szép közvetítőjének látták. Ebben a törekvésben benne volt a század szintézisvágya, az, hogy az ember önmaga tökéletes személyiségét és az értékeket, a világ végső értelmét az élményben teljességgel birhassa. Éva lenne ennek a mindenségvágnak, sokszínűségnek, rejtelmes-homályos, mondhatni mitikus összefüggéseknek drámai-lirai megtestesítője. Érdekes az a mód, ahogy Adám és Éva válaszol külön-külön Lucifer szavaira. Lucifer: "Ez nagykoruvá tenne, önerődre/ Bizván, hogy válassz jó és rossz között,/ Hogy önmagad intézzed sorsodat/ S a gondviselettől felmentene,/..." Adám: "Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé. Éva: "Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz." Éva a jelen, a kételkedés nélküli hit, amely mindig a pillanatban fogan és mindig a pillanatnak szól. Ő mindig szubjektív. Adám a múlt és jövő, a hitben is mindig kételkedő ember, aki mindig objektív, akinek saját léte csak akkor értelmes lét, ha az egyetemes lét felől értelmes. Adám és Lucifer mindig a korral szemben állnak, abban az értelemben, hogy végig megőrzik belső lényegüket. Éva minden korban átalakul, és gazdag változatosságban lép elő: hol menekvést nyujt, hol romlásba dönt, akár egy színen, egy koron belül is. Adám számára Éva lényegében elérhetetlen. Adamot mindig a kor

választja el Évától: Egyiptomban a fáraó-nép ellentét, Athénben az egyén-tömeg ellentét, Rómában a kék csömöre, Konstantinápolyban a zárda intézménye stb. A párizsi szin ebből a szempontból is érdekes. Adámot a kétszer megjelenő Évától éppugy elválasztja a társadalmi rang, a különböző sors, mint a közös sors. Éva szerepe a londoni szin befejezésében már a mű befejezése irányába utal. A haláltáncból csak Éva emelkedik ki diadalmasan. Éva: "...glóriával átléptem azt./ Szerelem, költészet s ifjúság/ Némtoje tár utat örök honomba;" A befejezés problémájához meg kell nézni a mű hosszmetzetét is. A keret- és történeti szinek egymashoz való kapcsolata is ~~XXXXXXXXXX~~ többsiku ellentmondást takar. Több szempontból egységes szerkezetet kapunk. Ha a párizsi szint középpontba állítjuk, akkor ez elválasztja a romantikus ~~XXXXXXXXXX~~ liberalizmus célszerűséget kutató szineit / Egyiptom - Prága I. / és a pozitivizmus determinizmusát megvalósítókat / Prága II. - eszkimó /. Egységes a szerkezet individualizmus és kollektivizmus szembeállításának szempontjából is. /Egyiptom individualista - Athén kollektivizmus - Róma individualizmus stb./ Célszerűbb azonban a szerkezetet mint szétválások sorát felfogni, ahol a kiindulópont a világ paradicsomi egysége, harmónia, ahol értelem és érzelem tökéletes összhangban volt. A szétválások során a részek feloldhatatlan ellentmondásokba kerülnek / egyén-tömeg, ember-kultúra stb. /. Lehet-e mégis feloldás? Igen, csak hogy más sikon. A kor kérdésfeltevései filozófiai jellegűek. Madách a Tragédia-ba bevonja a pontosan meg nem nevezhető, a bizonytalan bizonyosságot, az elérhetlent és mégis mindenütt jelenlevőt. Ez Éva alakja. Adám racionális magyarázatot, igazolást keresett a történelemben, és csalódott. Ugyanakkor racionálisan is megőrződött néhány érték, amelyre azután az Ur végszava utalhat ~~KA~~ / párizsi szin /. Nem véletlen, hogy az Ur a zárósort előtt Évát említi Adámnak: "...S ha tetszus életed/ Zajában elnémul az égi szó,/E gyöngé nő tisztább lelkuete/ Az érdekek mocskától távolabb,/ MeghalljaĹ az, és sziverén keresztül/ Költészetté fog és dallá szürődni." A költészet ujjáteremtő ereje a befejezés optimizmusa. Adám közel jut már ehhez a felfogáshoz, amikor csalódik saját racionális célkutatásában. "A célt, tudom, még százszor el nem érem./ Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?/ A cél, megszűnté a dicső csatának,/ A cél halál, az élet küzdelem/ S az ember célja e küzdelem maga." Adám tehát közel jut ehhez a felfogáshoz, de teljesen sosem

érti meg, mert nem is értheti meg. Csak értelemmel nem lehet megérteni a világot. Az angyalok karának beszéde után éppen ezért van hasonló ellentét Adám és Éva reagálása közt, mint a már említett paradicsomi szinben Lucifer szava után. Éva: "Ah, értem a dalt, hála istenemnek!" Adám: "Gyanitom én is, és fogom követni/ Csak az a vég! - Csak azt tudnám feledni!" Az Ur két kijelentése együttesen fontos: egyrészt Évára utal, akire Adám nyugodtan hagyatkozhat, másrészt, mivel ez a ködös magyarázat nem győzi meg Adámot, hanem ~~megintcsak bizonytalan~~ ismét csak bizonytalanná, kétkedővé teszi, saját tekintélyére: "Mondottam ember: küzdj és bizva bizzál!" Nem szerkezeten kívüli ez az optimizmus, csak más síkon hangzik el. A Tragédia szerkezete lehetőségeket és ugyanakkor veszélyeket, tragédiákat hordoz. A küzdelem és bizalom annak a reménye, hogy az ember a költészet segítségével helyre tudja állítani a széthullott harmóniát.

1976. dec.